

Het ontstaan van de Holocaust, deportaties uit het Duitse Rijk en de betekenis van Izbica

Onderstaand artikel schreef ik na het bezoek dat wij brachten tijdens onze Verdiepingsreis met de Stichting Sobibor aan onder meer het voormalige *Durchgangsgetto* van Izbica ten zuidoosten van Lublin en ten noordwesten van het vernietigingskamp Belzec. Wie vanuit Limburg een bezoek brengt aan Duitse buurgemeenten als Krefeld, Heinzberg en Aken, en daar de namen ziet op de monumenten voor Joodse slachtoffers uit de stad, kan het niet ontgaan dat daar bij veel slachtoffers de relatief onbekende plaats Izbica staat als deportatiebestemming. De grote betekenis van Izbica kan alleen begrepen worden in het kader van de ontstaansgeschiedenis van de Sjo'a en de daarmee samenhangende geschiedenis van de deportaties van Joden uit het *Deutsche Reich* zelf.

1. De ontstaansgeschiedenis van de Holocaust.

Er bestaat een algemeen verbreide misvatting over het ontstaan van de Holocaust. Veel mensen en ook veel historici, hebben lang gedacht en geschreven, dat Hitler al vanaf de jaren twintig het plan had om alle Joden te vermoorden, zodra hij daartoe de gelegenheid zou hebben. Bepaalde uitspraken en passages uit zijn boek *Mein Kampf* geven ook aanleiding tot deze opvatting. Op 30 januari 1939 schreeuwde hij in de Rijksdag:

Ich will heute wieder ein Prophet sein. Wenn es dem internationalen Finanzjudentum [...] gelingen sollte die Völker noch einmal in einen Weltkrieg zu stürzen, dann wird das Ergebnis nicht die Bolschewisierung der Erde, und damit der Sieg des Judentums sein, sondern die Vernichtung der jüdischen Rasse in Europa.¹

Dat laat aan duidelijkheid niets te wensen over. Intensief historisch onderzoek heeft echter duidelijk gemaakt dat Hitler in die dagen bij 'Vernichtung der jüdischen Rasse' niet dacht aan de totale fysieke uitroeiing van de Joden. Hij wilde het 'arische' ras 'redden' door het te 'bevrijden' van de invloed van de Joden. Hij wenste hen te verdrijven uit Duitsland en later uit heel Europa. De veel gebruikte woorden *Endlösung* (definitieve oplossing) van het 'Joodse probleem' en *Vernichtung* (vernietiging) van de Joden, waren metaforen. Pas in een later stadium ontwikkelde Hitlers wens zich geleidelijk tot het besluit om alle Joden te vermoorden. De weg naar Auschwitz was een kronkelige weg² met omwegen en met veel lokale verschillen. De Holocaust in de zin zoals wij hem nu kennen, was de wrange vrucht van een hele serie historische feiten.

De vorm waarin de nazi-kopstukken zich de 'definitieve oplossing van het Joodse probleem' voorstelden, veranderde meerdere keren. Gedwongen emigratie bleek onmogelijk door de weigering van andere landen om Joden binnen te laten en door het uitbreken van de oorlog. De snelle verovering van Polen bood nieuwe kansen: Joden konden worden verdreven naar een Joods reservaat in het oosten van Polen, in de buurt van Lublin. Ook deze 'oplossing' bleek niet te realiseren. De Gouverneur-Generaal van het bezette deel van Polen, Dr. Hans Frank, verzette zich heftig tegen de bestemming van zijn territorium als 'afvalbak' voor het Europese jodendom. Ook Arthur Greiser, de *Gauleiter* van de *Warthegau*, het westelijke door Duitsland geannexeerde deel van Polen, stelde een maximum aan het aantal Joden dat de SS kon uitwijzen naar 'zijn' grote Joodse getto in Lodz. Door de oorlog met Frankrijk bestond tussen mei en december 1940 de hoop dat de Joden vanuit het bezette Frankrijk per schip konden worden afgevoerd naar het Afrikaanse eiland Madagaskar, een Franse kolonie. Daar, in dat harde klimaat, zouden ze voor het merendeel sterven van honger en aan tropische ziekten. Maar ook dit plan werd verijdeld: de Engelsen vochten door en bleven de zeeën beheersen. Transport over zee van miljoenen Joden bleek onmogelijk. Toen begon op 21 juni 1941 de oorlog met het ontzaglijk grote (onmetelijke) Rusland. De nazi's zagen weer nieuwe mogelijkheden: Joden konden worden gedumpt ergens in de veroverde Sovjet-Unie, bij voorkeur aan deze of gene zijde van de Oeral. Ook hier zou de harde natuur zijn werk doen. Het leek een aantrekkelijk plan, maar het werd verhinderd door de loop van de gebeurtenissen. De

¹ Max Domarus, red., *Hitler, Reden und Proklamationen 1932-1945 band 2* (Würzburg 1962) 1958.

² De term 'the twisted road to Auschwitz' is afkomstig van de historicus Karl A. Schleunes (1970).

Russen boden hardnekkig weerstand. De verwachte snelle overwinning door de Duitse legers kwam nooit tot stand. Hans Frank bleef opgescheept met miljoenen Joden. Ondertussen werden, door gewenning aan de gewelddadigheden van de oorlog en door moorddadige initiatieven van lokale machthebbers, de geesten rijp voor een georganiseerde massamoord. In het euthanasieprogramma in 1940-1941 had men ervaring opgedaan met het doden van tienduizenden gehandicapten door middel van gifgas. In de oorlog met Polen in 1939 hadden Duitsers zich schuldig gemaakt aan grootschalige massamoord op tegenstanders en Joden. Tijdens de oorlog met Rusland in 1941 hadden de *Einsatzgruppen* hun mandaat, het doden van politieke tegenstanders, ‘commissarissen’ van de Communistische partij en partizanen, breed geïnterpreteerd: zij waren overgegaan tot massamoord op Joden, eerst alleen op mannen, maar al gauw ook op vrouwen en kinderen. Zodoende waren in september 1941 de geesten rijp voor de eerste massamoorden op Duitse Joden, die naar Riga en Kaunas waren gedeporteerd. Lokale leiders namen het initiatief om ‘hun’ gebied van Joden te zuiveren: de Roemenen deden dat in Bessarabië (Moldavië); de Kroatische *Ustasha*-beweging vermoordde Joden, zigeuners en Serviërs; de SS maakte Pools Galicië ‘jodenvrij’; de Wehrmacht vermoordde Joden en zigeuners in Servië als represaille tegen aanslagen op Duitsers. Het uitbreken van de oorlog met de Verenigde Staten op 8 december 1941 maakte de Joden waardeloos als ‘gijzelaars’ en bovendien was aan de voorwaarden van Hitlers profetie voldaan. Het was het internationale *Finanzjudentum* nu immers inderdaad gelukt de wereld opnieuw in een wereldoorlog te storten. In de laatste maanden van 1941 besloot Hitler dat alle Joden nog tijdens de huidige oorlog moesten worden vermoord. Peter Longerich veronderstelt een gefaseerde ‘*anti-Jewish policy*’, een gecompliceerd proces waarin een irrationele ideologie geleidelijk komt tot een zeer rationele uitvoering.³ Christopher Browning is van oordeel dat in oktober 1941 overeenstemming was tussen Hitler en Himmler dat alle Joden moesten worden gedood. De beslissing van Hitler was niet de uitvoering van een lang bestaand plan om zulks te doen, maar hij gaf later wel het bevel tot de massamoord in een reeks in de loop van 1941 genomen beslissingen.⁴

Om de wens van de *Führer* te vervullen werd op 20 januari 1942 *im Haus am Wannsee* bij Berlijn een conferentie gehouden onder voorzitterschap van Reinhard Heydrich; ambtelijk secretaris was Adolf Eichmann. De *Wannsee*-conferentie was niet, zoals vaak wordt gesteld, de gelegenheid waarbij tot de totale vernietiging van het Joodse volk werd *besloten*; het was een overleg waar de logistiek ervan werd geregeld. Bevoegdheden van verschillende instanties werden afgebakend, de coördinerende en organiserende rol van de SS bij het proces werd bevestigd. Er werd een schatting gemaakt van de omvang van het karwei: elf miljoen Joden moesten op termijn worden gedood. Er werd nauwkeurig gedefinieerd wie Jood was. Er werden regels geformuleerd betreffende christelijke Joden en gemengd-gehuwden. Er werd een besluit genomen tot de oprichting van een *Altersghetto* bij Theresiënstadt, vooral bedoeld om de wereld te misleiden. Eichmann en zijn staf moesten het proces nader uitwerken. Er werd gekozen voor vergassing in het al bestaande concentratiekamp Auschwitz.⁵

Eichmann hield besprekingen met vertegenwoordigers uit diverse landen om de afspraken die in Berlijn waren gemaakt, te implementeren. Voor de drie West-Europese landen Frankrijk, Nederland en België werden in juni quota vastgesteld van het aantal Joden dat uit elk van die landen naar Auschwitz zou moeten worden getransporteerd. De deportaties uit die landen begonnen in juli 1942 en vonden plaats op een zeer gestructureerde manier: de Joden werden verzameld in *Durchgangslager* (Westerbork, Mechelen, Drancy, Pithiviers) en van daaruit in grote treintransporten op regelmatige tijden naar Auschwitz (en voor Nederland naar Sobibor) vervoerd. Dit geoliede systeem van deportaties staat op het netvlies van Nederlanders. Het is het gevolg van het feit dat de *Endlösung der Judenfrage* in West-Europa pas begon, toen in Berlijn al was besloten

³ Peter Longerich, *Policy of Destruction: Nazi anti-Jewish Policy and the Genesis of the ‘Final Solution’* (Washington 2001) 1-30; en : Christopher Browning, *The Origins of the Final Solution*, 374-410; en: Christopher Browning, *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers* (Cambridge 2000) 26-57.

⁴ Christopher Browning, *The Origins of the Final Solution*.

⁵ Christian Gerlach, ‘The Wannsee Conference, the fate of German Jews, and Hitler’s decision in principle to exterminate all European Jews’, in *The Journal of modern history* 70 (December 1998) 759-812, aldaar 800-812.

tot de massamoord. In Duitsland zelf was het proces echter al vier jaar eerder begonnen, toen nog niemand het uiteindelijke doel, massamoord, kon vermoeden. Dat proces in Duitsland verliep chaotisch en steeds weer veranderend, naar gelang de omstandigheden in de besluitvorming en het verloop van de oorlog.

2. De verdrijving en deportatie van Joden uit het Duitse Rijk⁶

In de jaren dertig woonden in Duitsland 560.000 Joden. Door de Anschluss van Oostenrijk in 1938 nam hun aantal toe met nog eens 44.000. In 1939 werd Tsjecho-Slowakije vernietigd. Het westen van het land, Bohemen en Moravië (het huidige Tsjechië) werd als *Protectorat* feitelijk een onderdeel van het *Deutsche Reich*. Hierdoor waren nog eens 74.000 Joden formeel Duitse Joden geworden. In Duitsland werden geen *Durchgangslager* voor de deportatie van de Joden ingericht: transporten verlieten Duitsland vanaf verzamelpunten in tientallen steden. De enige uitzondering was het *Protectorat Bohemen en Moravië*. Hier fungeerde het getto van Theresienstadt als het verzamelpunt voor Joden die werden gedeporteerd. De vervolging van Duitse Joden moet worden gezien in het licht van het stadium waarin het besluit over de *Endlösung der Judenfrage* was gekomen.

De discriminatie van de Joden in Duitsland begon meteen nadat Hitler in 1933 de macht had overgenomen. Discriminatie ging geleidelijk over in vervolging en bedreiging. Om die reden emigreerden of vluchtten tussen 1933 en 1940 350.000 Duitse Joden uit hun land. Wie toen besloot en erin slaagde om naar Amerika, Palestina, Engeland of Zwitserland te gaan, zou meestal de Holocaust overleven. Wie terecht kwam in landen die later in de macht van de nazi's kwamen, deelde daar het lot van de Joden uit die landen, en dat was in veel gevallen deportatie naar de gaskamer.

Vanaf het najaar van 1938 trachtte het nazi-regime Joden te verjagen uit Duitsland naar het buitenland. Vaak leidde dat niet tot het door de Duitsers gewenste resultaat. In oktober 1938 dreef de regering 17.000 Joden die de Poolse nationaliteit hadden, naar de grens met het toen nog zelfstandige buurland Polen. De Poolse regering weigerde hen op te nemen. Na een langdurig verblijf in het niemandsland tussen de Poolse en de Duitse douane keerden de meeste verdrevenen terug naar hun woonplaats. Na de aanval op Polen in september 1939 en de bezetting van de westelijke helft van dat land begonnen de Duitsers al in oktober 1939 met de uitvoering van hun plan: Duitse Joden moesten worden verbannen naar een 'reservaat' bij Nisko, ten oosten van Lublin. 4.000 Joden werden daadwerkelijk naar dat onherbergzame gebied versleept, maar de nieuwbenoemde Gouverneur-Generaal van Polen, Hans Frank, verzette zich. De nazi's in Berlijn waren genoodzaakt hun verdrijvingen naar Nisko te staken. Na de capitulatie van Frankrijk in 1940 kwamen er nieuwe kansen: Joden konden via Frankrijk worden overgebracht naar de tropische kolonie Madagascar. Daarom werden 6.000 Joden uit de westelijke delen van Duitsland uitgewezen naar Frankrijk en daar opgesloten in kampen. De reis naar Madagascar kon echter niet doorgaan omdat de Engelse oorlogsvloot de wereldzeeën bleef beheersen en transport over zee onmogelijk was. De Duitse Joden bleven dus opgesloten in de Franse kampen tot zij in juli 1942 als eersten uit Frankrijk naar Auschwitz werden gedeporteerd. De leiders in Berlijn zagen daarna nog één laatste kans om de Duitse Joden althans uit het Duitse kernland te verdrijven. In het westen van Polen had Duitsland een groot gebied geannexeerd rond de stad Lodz. Hier kwam de nieuwe Duitse provincie *Warthegau*. De Joden van de *Warthegau* werden in 1940-1941 opgesloten in getto's, vooral in het grote getto van Lodz. Bij gebrek aan 'betere' alternatieven deporteerden de Duitsers in oktober 1941 20.000 Duitse Joden naar dat getto. Maar alweer liep het mis: *Gauleiter* Arthur Greiser van de *Warthegau* weigerde nog meer Duitse Joden op te nemen. De mensen die al waren aangekomen in het getto werden meestal vermoord in de mobiele gaswagens van het vernietigingskamp Kulmhof (Chelmno) bij Lodz.

⁶ Deze gegevens zijn gebaseerd op: Alfred Gottwald en Diana Schule, *Die 'Judendepportationen' aus den Deutschen Reich* (Marix Verlag Wiesbaden).

Verdrijving van Joden uit Duitsland was dus moeilijker dan verwacht. In juni 1941 viel de *Wehrmacht* de Sovjet-Unie binnen en de tevoren opgerichte *Einsatzgruppen* begonnen vrijwel onmiddellijk na de inval op grote schaal Joden te vermoorden door hen te executeren aan de rand van massagraven. De Joden die bij deze eerste moordgolf van 1941 werden gespaard, moesten gaan samenleven in gesloten getto's. Het massaal vermoorden van Duitse Joden kon nog steeds rekenen op afkeer van de Duitse bevolking, maar tussen november 1941 en februari 1942 deporteerden de nazi's 32.000 Duitse Joden naar de juist ingerichte getto's in de veroverde gebieden van de Sovjet-Unie: de getto's van Minsk, Kaunas en Riga. Lokale leiders van de *Einsatzgruppen* hadden geen boodschap aan de Duitse publieke opinie en executeerden duizenden van deze Duitse Joden, vaak al meteen bij aankomst in het oosten. Daarmee was het massaal vermoorden van Duitse Joden geen ondenkbaar taboe meer, en het werd vanaf begin 1942 het doel van deportatie uit Duitsland. De Sjo'a was in een nieuwe fase gekomen.

Het vernietigingskamp Auschwitz-Birkenau verkeerde begin 1942 nog in de tekentafelfase, maar het besluit om alle Europese Joden te vermoorden was genomen. Op twee plaatsen in het Duitse machtsgebied was men al een stap verder dan in Auschwitz. In de veroverde Sovjet-gebieden werden al massaal Joodse mannen, vrouwen en kinderen geëxecuteerd. In het bezette deel van Polen, het Gouvernement-Generaal, begon men in april 1942 in het kader van *Operation Reinhard* met vergassing in Belzec, en enkele maanden later ook in Sobibór en Treblinka. Daarom werden tussen maart en oktober 1942 24.000 Duitse Joden gedeporteerd naar de Sovjet-Unie en 65.000 naar het bezette deel van Polen. Deze keer was de bedoeling niet meer om hen in de getto's te vestigen, maar het doel was hen te laten meenemen in de massamoorden op Russische en Poolse Joden. In beide gebieden – de Sovjet-Unie en Polen – had dezelfde ontwikkeling plaats. De Duitse Joden kwamen aanvankelijk terecht in getto's, waar voor hen plaats was gekomen nadat de lokale Joden vermoord waren. Een aantal getto's in de bezette Sovjet-Unie en in het Poolse Gouvernement-Generaal kreeg de functie van *Durchgangsgetto* voor Duitse Joden. Het belangrijkste van de Poolse getto's was Izbica. Latere transporten naar de Sovjetgebieden en naar Polen gingen niet meer via een getto: de Duitse Joden gingen rechtstreeks naar de vernietigingskampen. In de Sovjet-Unie was dat het kamp Maly Trostinec bij Minsk. Daar was men begonnen op 'experimentele basis' Joden te vermoorden door vergassing in de afgesloten laadbak van vrachtwagens. In Polen gingen de laatste Duitse transporten rechtstreeks naar Sobibór en Treblinka.

Pas in de nazomer van 1942, toen de gaskamers van Birkenau operationeel waren, reden er Duitse deportatietreinen rechtstreeks naar Auschwitz-Birkenau. Toch was ook nu nog de procedure in Duitsland verschillend van die in de bezette landen van West- en Zuid-Europa. Ongeveer de helft van de 86.000 Joden die vanaf het najaar van 1942 werden gedeporteerd, ging naar het *Altersgetto* Theresienstadt, het voormalige *Durchgangslager* voor Joden uit Bohemen en Moravië. Het getto dat werd gebruikt als propagandaobject van de nazi's, waar oude en 'notabele' Joden uit Duitsland en Nederland zouden 'genieten van een onbezorgde oude dag', was voor de meerderheid van de bewoners slecht een voorportaal voor hun deportatie naar Auschwitz. Want ook uit Theresienstadt vertrokken de deportatietreinen naar Birkenau.

3. Izbica⁷

Izbica was een klein, arm stadje aan de spoorlijn naar Belzec. De grote meerderheid van de bevolking bestond uit Joden. De Joodse bevolking, ongeveer 5000 mensen, was traditioneel orthodox en in meerderheid straatarm en ongeletterd. Al in 1939-1940 groeide het aantal Joden in het dorp doordat duizenden Joden uit de *Warthegau* (het geannexeerde deel van Polen), uit de landelijke omgeving van Izbica zelf en uit Lublin werden gedwongen te verhuizen naar het door de nazi's ingerichte getto Izbica. De ligging aan de spoorlijn naar Belzec, en niet ver van Sobibór maakte het getto geschikt om een groot aantal Joden uit Duitsland, Oostenrijk en het *Protektorat*

⁷ Gegevens zijn voor het merendeel afkomstig van: Robert Kowalek, 'Das Durchgangsghetto in Izbica', in: Bildungswerke Stanislaw Hantz e.V., Informationen zum Durchgangsghetto Izbica (Kassel 2007) www.bildungswerk-ks.de.

Bohemen en Moravië tijdelijk onder te brengen, als voorportaal van de vernietigingskampen Belzec en Sobibór. De transporten uit het Duitse Rijk naar Izbica vonden plaats tussen 11 maart en 5 juni 1942. Zodra de gaskamers van Belzec operationeel waren, begon men vanaf 24 maart 1942 grote transporten met aanvankelijk vooral Poolse, later Duitse Joden te deporteren naar Belzec en Sobibór. De ontruiming van het getto vond plaats in een aantal grote *Aktionen*. Oude mensen, zieken en mensen die zich verborgen hadden gehouden, werden ter plekke vermoord. Bij de laatste actie, op 2 november 1942, konden niet alle resterende Joden in de deportatietrein worden geperst. De laatste duizend Joden uit het getto werden vermoord door executies op de Joodse begraafplaats van Izbica, nadat zij eerst enkele dagen zonder eten en drinken waren opgesloten geweest in de theaterzaal van het stadje..

Tussen maart en oktober 1942 deporteerden de nazi's 65.000 Duitse, Oostenrijkse en Tsjechische Joden naar Polen. Van hen kwamen tussen maart en juli 16.000 terecht in Izbica; 4.000 in Piaski; 4.000 in Warschau; 3.000 in Zamocz; 12.000 in acht andere getto's. In de maanden augustus tot oktober werden bovendien 7.000 Duitse Joden rechtstreeks vervoerd naar Sobibór en 19.000 mensen uit Bohemen en Moravië naar Treblinka.

Het *Durchgangsgetto* Izbica was voor meer dan 26.000 Joden het voorstadium van hun vernietiging: 5.000 Joden uit Izbica zelf, eveneens 5.000 uit andere delen van Polen en 16.000 uit het Duitse Rijk, inclusief Bohemen en Moravië. Van die 26.000 werden er 23.000 gedeporteerd naar de gaskamer en 3000 stierven in het getto aan honger, ziekte of door executie.

De conclusie is dat Izbica een belangrijke stap was in het proces binnen het rijk van Hitler, een stap op de fatale weg van discriminatie van Joden naar hun totale uitroeiing.